

Руслана ТРУБА

кандидат історичних наук,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Львівського державного університету фізичної
культури
ім. І. Боберського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4645-3825>
e-mail: ruslana.truba@gmail.com

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ В ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО

Цьогоріч минає 150 років від дня народження українського історика Омеляна Антоновича Терлецького (1873–1958) – вихованця Львівської історичної школи Михайла Грушевського, представника державницького напрямку в історіографії, автора майже півтора сотні науково-публіцистичних праць на історичну тематику¹. В умовах повномасштабної збройної агресії Росії проти України, як ніколи на часі розуміння анатомії російсько-українського протистояння. Тому крізь призму історичної спадщини та поглядів Омеляна Терлецького, з'ясуємо основні причини і наслідки російсько-українських суперечностей. «Ці два слова (Україна і Московщина – Р.Т.) [...] викликають зараз в душі українця особливий хід думок, які зводяться до того, що Московщина – це головна причина неолі, яка почалася переяславським договором у 1654 році і досі триває»² – висловлена майже століття тому ця промовиста сентенція історика не втрачає своєї актуальності, а навпаки, набуває нового змісту.

А втім, на думку дослідника, коріння російсько-українського протистояння сягає другої половини ХІІ століття. Він, зокрема,

¹ Див. дет.: Труба Р. Омелян Терлецький (1873-1958). Львів, 2013. 83 с.

² Терлецький О. Україна і Московщина. Народний ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1931. Львів, 1930. С. 68.

підкреслював, що «...наслідник Юрія (Андрій Боголюбський – Р.Т.) виступив з новою політичною програмою. Вона опиралася на тому, що замість Києва, який вже стратив своє давнє політичне значіння, повинен стати осередком цілої політичної системи держави Руриковичів Володимир над Клязьмою, нова резиденція Андрія»¹. Внаслідок, уже в «1169 – вперше князь московських земель умішався в українські справи»² і результатом погрому Києва, стало формування нової політичної системи в Східній Європі: «Давня київська держава розложилася остаточно, а на місці політичної системи, що проявлялася у дробленню держави Володимира Великого, настав політичний дуалізм, перевага двох: української, галицько-волинської держави і північно-руської, володимиро-суздальської [...]»³. Таким чином, напад на Київ 1169 р., його руйнування та пограбування став першим збройним протистоянням Русі з північно-східним володимиро-суздальським сусідом.

О. Терлецький наголошував, що на становлення Московії, вплинув монголо-татарський фактор: «...на цих московських та фінських землях не було довший час якоїсь значнішої політичної сили. Татари принесли їй туди політичну руїну, їй тутешні Руриковичі стали слухняними підданцями татарських ханів. Але серед цієї руїни почало поволі вбиватися в силу московське князівство, що його князі вміли зискати собі ханів Золотої Орди. Почалося збирання московських земель»⁴. Московська держава часів Івана III почала претендувати на домінування в Східній Європі, апелюючи, при цьому, до спадщини Київської Русі. Омелян Терлецький порушує проблему війни Московії кінця XV ст. за т. зв. київську спадщину, тобто за володіння українською територією, яка на той період перебувала у складі Великого князівства Литовського. Як зазначає історик: «...в 1480 році, московський великий князь Іван III, таки скинув із Москви татарську зверхність [...] прийняв для себе титул царя. Іван III

¹ Терлецький О. Історія Української держави. Т. I: Княжа доба. Львів, 1923. С. 113.

² Терлецький О. Історія України з багатьма образками та мапами. Нове, переглянуте й доповнене видання. Львів, 1938. С. 45.

³ Терлецький О. Історія Української держави. Т. I. С. 117.

⁴ Терлецький О. Історія України... С. 79.

сильно поширив межі московської держави, знищив Великий Новгород і Псков, дві самостійні республіки, та прилучив їх землі до своєї держави. Від того часу московське царство стало поважною силою. Давніше воно не могло з Литвою нічого скористати збройною боротьбою, але тепер уже могло зазіхати на українські землі¹. Він вважав: «перехід Сіверщини під Москву [...] великою втратою для литовської держави»². Варто зазначити, що вперше українські землі були захоплені Московською державою в результаті сепаратної домовленості з удільними князями і всупереч волі й бажанню місцевого населення³.

Зауважимо, що вже на початку XVI ст., Московія використовувала тактику провокування внутрішніх конфліктів в Україні. Одним із них, в умовах російсько-українського протистояння у ході московсько-литовської війни 1507–1580 рр., був виступ української еліти під проводом Михайла Глинського. О. Терлецький зауважував, що «українська аристократія шукала опори в Москві»⁴. Москва, яка «волила переграти М. Глинського й ослабивши його руками противника, захопити заледве не все Велике князівство Литовське і Руське», намагалася використати повстання для реалізації своєї мети. На думку історика – це повстання стало: «першим яскравим прикладом політичного москвофільства на українських землях. Воно було наслідком почування, що українська суспільність не зможе сама власними силами вибороти собі політичну незалежність»⁵.

О. Терлецький зазначав, що за основними параметрами свого суспільно-політичного ладу тодішня Московська держава становила повну протилежність Україні та доводив, що Москва не зацікавлена в існуванні української держави. Відвоювання в Польщі земель, які Москва вважала своєю історичною спадщиною, і намагання приєднати Україну та Білу Русь до Московської держави було одним із ключових завдань, які прагнула розв'язати Московія в XVII ст. Історик зауважує:

¹ Там само. С. 79.

² Там само. С. 80.

³ Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ. 2008. С. 103.

⁴ Терлецький О. Історія України... С. 80.

⁵ Терлецький О. Історія Української держави. Т. 1. С. 216.

«Відірвання України від Польщі було в інтересах трьох великих держав: Туреччини, Москви й Швеції. Але тільки для двох з них – Туреччини й Швеції – це було рівнозначне повстання незалежної Української держави. Для Москви представлялася справа інакше, бо вона уважала відірвання України від Польщі етапом до прилучення України до московської держави. І тому, коли в 1654 році Москва увійшла в союз із Хмельницьким, то зробила вона це тільки для досягнення цієї своєї цілі»¹.

Дослідник наголошував, що т.зв. переяславського договору 1654 року не існувало, а було «уложено в березні 1654 р. точки договору між Україною і Московією». Аналізуючи альянс Б. Хмельницького з Московщиною, О. Терлецький зазначав, що цей союз був для України «такою самою конечністю, як у 1648 р. союз з татарською ордою. [...] Про постійну злуку України з Московією гетьман ніколи не думав». Він підкреслював, що «"переяславська унія" не увійшла в життя, а гетьман поводився по переяславській унії не як васаль московського царя, а як незалежний володар української держави»², а «Українсько-московський союз 1654 року не мав ознак тревалості. Березневі статті 1654 року були дипломатичним актом з боку Хмельницького і нічим іншим»³. Своє твердження дослідник обґрунтовував фактами українсько-шведського діалогу у 1655–1656 рр.⁴.

У своїх працях⁵ Омелян Терлецький порушив проблему конфлікту між Україною та Московією за білоруські землі у 1654 році. Зокрема історик зазначав: «Найякіше виступив українсько-московський антагонізм на Білій Русі, де козацькі війська провадили воєнні операції побіч військ московських». Експедиційний корпус полковника Золотаренка, відправлений Б. Хмельницьким, разом з армією Московської держави намагався взяти під контроль козацької адміністрації південь

¹ Терлецький О. Історія Української держави. Т. 2: Козацька доба. Львів, 1924. С. 100.

² Там само. С. 104.

³ Там само. С. 106.

⁴ Терлецький О. Великий Гетьман (з приводу 280-ліття смерті Б. Хмельницького). Просвіта : місячник освіти-культури. 1937. Ч. 7–12. С. 140.

⁵ Терлецький О. Козаки на Білій Русі в р. 1654–1656. Наукові записки товариства ім. Шевченка. Т. XIV. С. 1–30.

нинішньої Білорусі. Козацькому корпусові на чолі з наказним гетьманом Іваном Золотаренком вдалося впродовж другої половини літа – початку осені 1654 р. захопити Гомель, Речицю, Жлобін, Рогачов, Горвал, Чечерськ, Пропойськ, Новий Бихів, а також узяти в облогу Старий Бихів¹. Тож «...козацтво і Москва тут на Литві і Білій Русі були елементами суперечними [...]. Москва, як і козацтво, ворожо між собою поводитись; один одному не хотів навіть кусника землі відступити»². Таким чином «поширення українського панування в на Білій Русі не могло бути в інтересі московської держави. [...] Одна й друга сторона випереджувалися взаємно в опануванні території. [...] Печай і Яременко вже одверто перейшли до боротьби з московськими військами»³.

Залучення українських військ до бойових операцій в Білорусі мало, як слушно зауважив з цього приводу Михайло Грушевський, крім військово-стратегічних, ще й очевидні політичні резони: оточення Олексія Михайловича сподівалося (як засвідчили подальші події – небезпідставно), що присутність українських козаків сприятиме промосковським настроям у середовищі місцевого православного населення, а отже – полегшить процес відвоювання цього краю в поляків та литовців⁴. Така самостійна політика Богдана Хмельницького та його полковників на зовнішньополітичній арені, як і їхня роль у білоруському конфлікті, спричинила негативну реакцію Москви. Тому «про дальшу сіялку України з Московією не могло й бути мови», – резюмував історик.

Оскільки Москва була зацікавлена в посиленні свого впливу на українських землях, тому сиріяла створенню в середовищі козацької старшини антигетьманської опозиції до гетьмана Івана Виговського: не лише Запорозька Січ стала в жорстку опозицію

¹ Горобець В. «Волнио царя сїднїого...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 95.

² Терлецький О. Козаки на Білій Русі... С. 21.

³ Терлецький О. Історія Української держави. Т. 2. С. 108–109.

⁴ Горобець В. Що спровокувало українсько-російський збройний конфлікт на білоруських землях 1656–1659 рр.? В : ПЕРЕЛЮМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах. Київ, 2022. Книга 1. С. 350–351.

до гетьманського уряду, а її лівобережна старшина, очолювана Мартином Пушкарем. Тож «...за плечима Пушкара й січовиків стояла Москва і що повстанці, йдучи в бій проти Виговського, кликали її собі на поміч та віддавалися в царську опіку, – на думку О. Терлецького, – це була зрада своєї власної держави на тлі політичного москвофільства»¹ і попри те, що «побіда Виговського над Пушкарем означала [...] політичну поразку Москви та її прихильників на Україні. [...] побіда не була повна, бо Січ не приборкано»². «Гадяцький договір, на думку історика, означав політичну унію України з Польщею і тим самим упадок незалежності України»³. Проте «корисне було те, що Україна тепер могла приступити до вирішної війни з найбільшим ворогом України, – із Московією»⁴. Власне укладання цієї угоди запустило механізм відкритого протистояння з Московщиною. Найбільшим тріумфом антимосковської політики того часу стала битва під Конотопом в середині літа 1659 р., в якій гетьман Іван Виговський разом зі своїм союзником кримським ханом Мегмедом IV Гересем, здобули блискучу перемогу над московськими військами. Однак така пеймовірна воєнна звияга не вберегла гетьмана від політичного фіяско вже у вересні 1659 р.: «тріумф України і Виговського над Московією був дуже короткий. Самі Українці довели до того. [...] Москва не тільки виратувалася з прикрого положення, але віднесла побіду, як не мілітарну, то політичну, над Україною»⁵. Таким чином через складну внутрішньополітичну ситуацію тогочасна Українська держава не змогла скористатися з наслідків поразки Росії у війні 1658–1659 років.

Нав'язаний восени 1659 р. А. Трубецьким договір уряду Юрія Хмельницького «нормував дійсно відношення України до Москви. З тою подією перестала існувати Україна як незалежна держава. [...] замість незалежності прийшла тепер унія України з Московією, яка означала нерівноправність України з Московією»⁶.

¹ Терлецький О. Історія Української держави. Т. 2. С. 149.

² Там само. С. 151.

³ Там само С. 165.

⁴ Терлецький Ом. Гадяцька умова: З приводу 280-ліття. В: Тимошук Гринь. Про характер: Богачий Василь. На роздоріжжі. Львів. 1938. С. 48.

⁵ Терлецький О. Історія Української держави. Т. 2. С. 155.

⁶ Там само. С. 160–161.

Згідно з положеннями договору 1654-го Українська держава зберігала за собою права політичної автономії, а Переяславська угода 1659 року фактично обмежувала статус Гетьманату до автономії адміністративної.

Свідченням домінування москвофільських настроїв на Лівобережжі, стала переконлива перемога прибічників І. Брюховецького на генеральній раді під Ніжином на початку літа 1663 р., яка неминуче позначилася на внутрішній суспільно-політичній ситуації Лівобережжя, а також на відносинах із Москвою. О. Терлецький називає І. Брюховецького «політичним москвофілом»¹, що пожертвував політичною самостійністю України, уклавши московський договір 1665 року².

Вкрай негативною є оцінка О. Терлецьким деморалізованої козацької старшини, яка «віддала свого гетьмана (Дем'яна Многогрішного – Р.Т.) під московський суд». «Це перший випадок, що Москва відважилася назвати українського гетьмана “зрадником”, – зазначає історик і відтак вважає, що «московські політичні круги перестали вважати гетьмана сувереном, володарем української держави, а тільки першим царським урядовцем на Україні»³.

Спроба гетьмана Петра Дорошенка об'єднати Правобережжя і Лівобережну Україну, взявши у союзники Туреччину, закінчилися невдачею. Антимосковські повстання 1666–1668 рр. та 1692 р. теж зазнали краху. Тож, від Української Держави Б. Хмельницького мало що залишилося. Складна геополітична гра Московії, Польщі та Туреччини, які прагнули вигідно розпорядитися українською картою, негативно вплинула на становище Правобережної України, тож «знищення Чигирини було немов би символом знищення української політичної будівлі на Правобережжю. [...] і роля її в будівництві української держави була скінчена»⁴.

Відтак центр політичного українського життя перенісся на схід України, у Гетьманщину, яка «мала від сторони московської

¹ Там само. С. 171.

² Там само. С. 173.

³ Там само. С. 185.

⁴ Там само. С. 187–188.

держави зовсім відкриті границі так, що московські війська могли без перешкоди кожної хвили увійти на Україну. Ця небезпека кожночасної московської інвазії була причиною, що населення схилилося до угодової політики з Москвою, щоб таким робом забезпечити собі спокійне життя¹. Саме тому тут переважала «москвофільська партія. [...] Це ослаблювало, розуміється, позицію українського правительства у відношенні до Москви»².

Скориставшись ослабленістю України після громадянської війни другої половини XVII століття, Москва зуміла нав'язати неканонічне передіпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові. Відтак анексію Київської митрополії Московським патріархом історик вважав: «Великим ударом для православної церкви на Україні було те, що вибраний в 1685 році на соборі митрополит признав над собою власть московського патріарха. Це був наслідок москвофільської політики Самойловича і вищих духовних кругів на Лівобережній Україні. Від того часу православна церква на Україні наслідком москвофільського напрямку, що в ній запанував, стала шкідливо діяти на розвиток українських самостійницьких змагань»³.

«Козацька старшина [...] побачила незнапу її досі московську методу в політиці, методу безоглядну, що не перебирає в засобах у боротьбі»⁴. Українська держава фактично стояла на межі втрати політичної самостійності. Лише «рішуча боротьба її цілковите розірвання зв'язку з Москвою» могло ліквідувати загрозу втрати державності. Саме за час правління гетьмана Івана Мазепи з'явився шанс «видобутися з московського ярма» та зберегти самостійність. Гетьман та його оточення уважно стежило за розвитком геополітичної ситуації у регіоні, адже від того, хто буде мати перевагу на сході Європи: Москва чи Швеція, залежало майбутнє української держави. Політичний вибір Івана Мазепи, реалізований восени 1708 року, спричинив застосування в Україні Петром I тактики терору та масових репресій. Каральні дії армії Московського царства в Україні призвели до

¹ Там само. С. 189.

² Там само.

³ Там само. С. 215–216.

⁴ Там само. С. 223.

розорення і винищення її населення: «Людність Батурина було здесятовано, само місто дуже зруйновано». Аби сформувати уявлення про Івана Мазепу як безпринципного гетьмана й запродавця, московитами було запущено низку наклепницьких міфів про «гетьмана-зрадника православної віри». Як зазначає О. Терлецький: «не можна сказати, що московська агітація не мала успіхів, а найприкріше з усього те, що українське духовенство виклиало в церкві гетьмана України, який ще до того великі заслуги положив для православної церкви»¹. Розрахунок на те, що в очах українців-християн церковне прокляття слугуватиме незаперечним доказом того, що гетьман – зрадник найвищої проби, а його діяння – суперечать божому закону. Саме такий сенс і вкладав свого часу Петро I у проголошення анафєми. На позицію широкого загалу українців, не втаємничених, на відміну від старшини, у політичній концепції І. Мазепи, вплинули не лише терор, застосований московитами, а також перемога царя над гетьманом в інформаційній війні. О. Терлецький наголошував на тому, що «представляло себе московське правительство оборонцем простого люду, якому гарно живеться в московській державі, тимчасом як Мазєпа обдирає народ і накладає на нього тягарі»².

Поразка під Полтавою стала катастрофою не тільки для України і Швеції, а й значною мірою для усїєї Європи, адже вона зламала геополітичний баланс сил, який існував на той час. Шведська імперія починає занепадати, а Російська дедалі більше посилює свою могутність. «Замість могутньої досі Швеції стала тепер Росія, яка зломилла не тільки Швецію, але також і українські визвольні змагання щодо здобуття політичної незалежності, – підкреслює історик, зазначивши, що – разом з тим Україна перестала бути активним чинником у політиці східної Європи»³.

Прибічники І. Мазепи, зокрема П. Орлик, які волею обставин змушені були емігрувати, усвідомлювали всю складність і трагізм ситуації для долі української державності, адже після Полтави, розпочалися незворотні процеси її ліквідації. Рятівним колом

¹ Там само. С. 228.

² Там само.

³ Там само. С. 232.

ман став організований визвольний похід 1711 р. П. Орлика на Правобережну Україну, який, на жаль, зазнавши поразки, фактично завершив збройну боротьбу України з Росією у XVIII ст.

Геополітичні успіхи Московської держави в Європі спричинили форсований наступ Петра I на українську автономію, що привів до скасування виборного гетьманату. Остаточний і концентрований удар було завдано, створенням у 1722 р. Малоросійської колегії. За словами О. Терлецького це стало «кішцем самостійної держави. [...] Ціла українська історія мала бути вичеркнена зі світогляду української суспільності, бо вона від Виговського почавши, представляє зраду всеросійської державної ідеї»¹.

Втілений Москвою відразу після Переяслава курс невпинно набирив прискорення протягом наступних ста років, змінюючи свої відтінки, проте залишаючись незмінним у своїй сутності незалежно від політичних доктрин російського уряду і був всякчас спрямований на ліквідацію української державності.

Наказний гетьман Павло Полуботок (1722–1724) намагався нейтралізувати антиукраїнські руйнівні дії Малоросійської колегії та вберегти рештки автономії України. Але «коли унімнувся за українські права, покінчив сумно в Петербурзькій в'язниці»², де й відійшов у засвіти в грудні 1724 р. Був похований на цвинтарі при церкві Самсона Прочаюлюбця у Санкт-Петербурзі, на жаль, його могила не збереглася.

Смерть Петра I у 1725 році «було щастям для України, бо його наслідники не викази стільки енергії в нищенню самостійності України», внаслідок було скасовано Малоросійську колегію й дозволено обирати гетьмана³. Певне пом'якшення офіційної російської позиції в українському питанні в період гетьманування Данила Апостола (1727–1734), було лише тактичним відступом від стратегічної мети – повної ліквідації української автономії. Посилення імперського тиску після смерті Д. Апостола чітко відобразилося в діях «Правління гетьманського уряду» (1734–1750). «Україну, – зазначає О. Терлецький, – знову піддано

¹ Там само. С. 243.

² Терлецький О. Історія України. С. 154.

³ Терлецький О. Історія Української держави. Т. 2. С. 245.

під опіку петербурзького сенату на доказ, що вона є тільки складовою частиною Російської держави». Відбулося фактично повернення до політики Петра I: «Московські окупанти, – підкреслює історик, – розвели на Гетьманщині терор [...] масові ревізії й арештування особливо старшини так, що ніхто не був певний свого життя і майна. [...] А вже до розпуки доводили народ московські війська»¹.

«Кільканадцятилітнім інтермецо, з трохи відраднішими обставинами» називає О. Терлецький період тимчасового уповільнення процесу російської експансії, пов'язаний з відновленням інституту гетьманства в 1750–1764 рр. у роки правління Кирила Розумовського.

З приходом до влади у 1762 р. нової очільниці Російської імперії – Катерини II, політика імперського центру щодо Гетьманщини ставала все більш агресивною: заплановано повне уподібнення – «обрусення» – української політико-адміністративної системи загальноімперській. Одним з перших заходів асиміляційної політики стала ліквідація указом імператриці 1764 року – інституту гетьманства. «Скасування гетьманства, – наголошував О. Терлецький, – було вступним актом до цілковитого скасування автономії України та заміна її на провінцію російської держави»². Заснована Друга Малоросійська колегія, під егідою президента та малоросійського генерал-губернатора графа П. О. Румянцева, стала органом для здійснення безпосереднього контролю за всіма політичними та соціально-економічними процесами в Лівобережній Україні та ефективного впливу на них. Аби не викликати спротиву росіян, вирішено зробити ставку на політику лавірування: з одного боку, жорстко карати найменші прояви автономістських тенденцій, а з іншого – тим, «хто не був заражений хворобою сваволі й незалежності», пропонувати «хлібні» посади в імперському уряді. Процес інкорпорації козацької старшини (яка сформувалася як нова українська соціальна еліта – Р.П.) до складу російського дворянства був спланованим наступом на права української національної

¹ Там само. С. 249.

² Там само. С. 269.

еліти, що було складовою процесу знищення української державності.

Останнім носієм ідеї української державності залишалася Запорозька Січ – «противоборствующее политическое сонмище», як назвала її Катерина II у своєму маніфесті про зруйнування. «З хвилиною, коли зачалася агонія української козацької держави, тим більшого значіння знову набирала Запорозька Січ, бо тільки тут ще розвивалося українське життя досить самостійно»¹, – зазначає історик. Відтак, щоб обмежити її вплив на соціально-політичні процеси у колишній Гетьманщині, Друга Малоросійська колегія проводила заходи, спрямовані на ізоляцію Січі від решти України. У ході ліквідації Січі у червні 1775 р. російські власті отримали змогу пересвідчитися в дієвості, ефективності та безпечності обраних ними принципів і засобів асиміляційної та інкорпораційної політики щодо України.

Друга Малоросійська колегія з поширенням на підвладну територію загальноімперського адміністративного механізму, виконавши функцію спеціального органу управління колишньою Гетьманщиною, була скасована у 1782 р. як адміністративний орган. З цього приводу О. Терлецький писав, що «касовано Малоросійську Колегію, яка в тих обставинах була всетаки бодай тінню давньої автономії, касовано осібну українську адміністрацію, суд і військо, і таким чином зрівнювано зовсім Гетьманщину, з іншими провінціями російської держави. [...] 1782 указ увійшов у життя і цей факт означав, – на думку історика, – кінець автономії Лівобережної України. [...] Тоді впала самостійність української держави, тепер звалено українську політичну будівлю цілковито². Понад 140 років тривав період бездержавності і лише з поваленням російського самодержавства, з'явився шанс відновлення української держави.

Значну увагу О. Терлецький приділяв проблемі російсько-українського протистояння в ході боротьби за українську державність у 1917–1921 рр. Історик писав про загрозу для України більшовицького руху, який «стоїть в неприєднанім відношенні до усього дотеперішнього ладу на світі і боротьба

¹ Там само. С. 253.

² Там само.

з ним є немнуча»¹. «Вони (більшовики – Р.Т.) поставилися вороже до всяких демократичних і ліберальних засад, – зазначав О. Терлецький, – і тільки комуністи мали бути повноправними “громадянами” комуністичної держави, тільки вони могли творити організації, тільки вони могли видавати часописи та книжки. Виховання в школах мало бути теж тільки комуністичне. Всяка релігія мала бути скасована, бо, мовляв, поза “комуністичною правдою” не може бути ніякої іншої правди. Все інше, мовляв неправда, все інше – проти революційне і як таке мусить бути знищене. [...] Це була диктатура Леніна й його послідовників. Замість колишнього “білого” царя в Петербурзі, настав тепер “червоний цар”, що засів на престолі в Москві»². Реалізувати більшовицький проект у повній мірі можна було за умови, що «большевизм мав поширитися скрізь по землях давньої царської Росії, отже й на Україну»³. Бажаючи утвердитися в найбільшій національній республіці «большевицький уряд зараз-таки поклав велику вагу на Україну»⁴. Тому історик наголошував, що «нам українцям треба розвивати у себе національні почуття, бо інородці, а власне москалі, на Україні організовують себе і вже загалом зачали з нами [...] національну ворожнечу, ставлячись неприхильно до Української Народної Республіки»⁵. Характеризуючи російсько-українське протистояння наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. О. Терлецький зауважує соціалістична доктрина вважала національне питання дрібничковим й неприхильно ставилася до національно-визвольного руху т.зв. недержавних націй. Він підкреслює, що ворогами незалежності України була як російська самодержавна влада, так і російські ліберали та соціалісти⁶.

Про вкрай складну політичну ситуацію в якій опинилася УНР навесні-влітку 1919 р. О. Терлецький пише: « [...] боротьба йде на три фронти, а найтяжча вона на польським і московським большевицьким фронтах. Але тепер виступає новий фронт на сході: Армія Денікіна. Досі Денікін боровся з більшовиками і

¹ Що буде дальше? Шлях. Зальцведель. 1919. 2 квітня. С. 2.

² Терлецький О. Історія України. С. 294–295.

³ Там само. С. 288.

⁴ Там само.

⁵ З таборового життя. Вільне Слово. Зальцведель. 1918. 20 квітня. С. 5.

⁶ Терлецький О. Історія України. С. 218.

даві з ними бореться. [...] Наша Директорія проводить боротьбу з більшевиками в ім'я незалежності Української Народної Республіки, а Денікін в ім'я єдиної, невідлимої Росії. І це власне те, що нас ділить від нього і ділити мусить так довго, як Денікін і Колчак [...] не покинуть свого всеросійського становища і не признають за українським народом право на самовизначення. А поки цього нема, то Денікін і Колчак, хоч вони й воюють з нашими противниками, є так само нашими противниками. І тому окупація великих частей України військами Денікіна, і вигнання відтіль московських більшевиків – це тільки зміна декорації. Бо для справи незалежності нашої республіки так само небезпечна армія Денікіна, як і армія московських більшевиків. [...] Скоріше чи пізніше мусить прийти до боротьби між Директорією, яка опирається на засаді самовизначення народів, і між Денікіном, який бажав би будувати Росію на давних імперіалістичних засадах»¹.

В умовах нинішнього російсько-українського протистояння викликають зацікавлення роздуми О. Терлецького про Добу Директорії та другу війну радянської Росії проти УНР: «Фактом є те, що в нашу країну увійшли московські війська і велику її частину взяли в свої руки. [...] Що принесуть нам крім гарних слів московські більшевики, це ми побачимо в недовгим часі, але що ми їм даємо це ми вже знаємо тепер. Один за другим потяг іде з України в Московщину і везе туди наш хліб. Це наше перше “добро”, яке принесли нам московські більшевики! [...] Коли хліб вивозиться цілими масами з України, то готово статись таке, що не ті його будуть їсти, що над ним працювали, а хто инчий. [...] Найсумніше з усього того є те, що частина нашого народу помагає московським чужинцям хліб діставати. Наш народ [...] не станув як слід в обороні Директоріяту. [...] Він не зрозумівши ситуації прийняв в значній частині прихильно “московських гостей” до своєї хати, забувши про те, що тим способом він валить свою Українську Народню Республіку. [...] Повторюється другий раз хвиля з нашої історії, коли наш народ кричав в 1654 році “волимо під царя православного”. Тепер є у нас такі люде, які готові кричати: “волимо під московських більшевицьких диктаторів

¹ Четвертий фронт. Шлях. Зальцведель, 1919. 19 липня С. 1–2.

чим під Українську Народню Республіку”¹). Популярність та утвердження більшовицьких ідей в Україні, на думку О. Терлецького, було зумовлене тривалим перебуванням під російською окупацією, низьким рівнем національної свідомості українців, неукраїнським складом міст, невирішеністю аграрного питання. На думку історика, для більшості селянства, розв’язання земельної проблеми було важливішим за українську державу: «Большевизм, який у перших своїх початках був немов тим магнетом, що притягав до себе народню масу. [...] Він (народ – Р.Т.) не знав тоді, що його чекає під більшовицькою владою страшний голод, висилка на Соловки, на Сибір, до Туркестану, він не знав, що до його краю будуть супроводжувати москалів, а його будуть масово мордувати. Цього українська маса не знала й тому вона не стала рінуче в обороні своєї держави й паресті в більшовизмі потонула»².

Безумовно актуальними для характеристики українсько-російського протистояння у ХХІ ст. є рядки О. Терлецького зі статті «Стара пісня»: «Це що співають панове «демократи» з «Голосу Росії» годі назвати інакше як гумористикою. Бо чи ж можна поважно брати такі слова як ці, що Україна не повинна боятись насильства з боку Росії, і що уважати Росію ворогом України це страшна помилка?»³. «Ціла наша минувшина її теперішність показують нам власне як найвразніше, що Росія була і є ворогом України. Була таким ворогом і царська Росія, але була таким ворогом і демократична Росія з часів Керенського, а тепер є таким ворогом більшовицька Росія [...] Росія перейшла великі зміни і мала нагоду показати себе у різних формах, але ж у відношенню до України вона зіставалась однаковою [...] Коли вони говорять про національну єдність України з Московщиною, то розуміється, це мусить отворити очі навіть найменше свідомому українцеві на те, чого нам треба сподіватись від московських демократів. Росія була би “демократичною” республікою, в якій ми були би на далі “малоросами”, як це було за царських часів.

¹ Д. «Волимо підцаря православного». Шлях. Зальцведель. 1919. 22 березня. С. 2.

² О.Т. Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 р. Лондон: Об’єднання бувших вояків українців. 1950. С. 45.

³ Д. Стара пісня. Шлях. Зальцведель. 1919. 10 травня. С. 2.

Що це для нас означає, це знаємо ми дуже добре»¹.

Чимало уваги приділив він взаєминам УНР та Української держави з більшовицькою Росією. Так у праці «Визвольна боротьба українського народу» історик наголошував на кардинальних відмінностях їх суспільно-політичного устрою, як в історичному минулому, так і в період 1917–1921 рр.: «... Україна і Росія, – пише він, – із суперечним політичним та суспільним ладом – стали одна проти одної. Колись так стояли одна побіч одної царська Росія і Гетьманська Україна. Тоді теж Україна йшла європейським шляхом, а Росія була зовсім інша, чужа Європі держава. Те саме повторилося знову тепер. [...] Між обома державами – прийшло до війни»². Виходячи з цього, О. Терлецький робить категоричний висновок, що «тільки перемога України над Росією могла забезпечити існування Української держави».

Історик констатує, що комуністична революція ліквідувала українську державу над Дніпром і, взагалі, московська політика нищить будь-які спроби збудувати незалежну українську державу. «Московщина, будучи осередком великої російської держави, – зауважує О. Терлецький, – проводить імперіалістичну політику і змагає до поширення свого значіння на земні кулі, хоч би коштом поневолення інших народів»³.

Поява Союзу Радянських Соціалістичних Республік, однією з яких була українська, значною мірою відродила імперську структуру, тому історик влучно підмітив, що «Царська Росія, чи як вона тепер називається Союз Соціалістичних Радянських Республік»⁴, маючи кілька століть імперського досвіду в провадженні політики, спрямованої на перероблення українців у масу «малоросійську», без імені, мови, інтелігенції, став «гідним» продовжувачем добре усталеної шовіністичної традиції. Фактично розпочався процес формування нової російської «більшовицької» ідентичності на шляху творення якої стояла та заважала українська інтелігенція, яка сповідувала принцип, що

¹ Там само.

² О.Т. Визвольна боротьба українського народу... С. 20.

³ Терлецький О. Україна і Московщина. С. 78.

⁴ Там само. С. 69.

«Україна може проводити тільки одну політику, а саме політику відбудови власної держави цілком незалежної від Москви».

Зрозуміло, що ці погляди, ні історіографічна концепція Омеляна Терлецького не залишилися поза увагою окупаційної російсько-більшовицької влади, передовсім у др. пол. 40-х рр. ХХ ст., коли невдовзі пильні «червоні визволителі» розпочали brutальну боротьбу з львівською історичною школою Михайла Грушевського і, зокрема, Омеляном Терлецьким¹. Відтак, розправа над Омеляном Терлецьким і його колегами істориками була одним з елементів боротьби тоталітарного режиму з Україною та українцями зокрема. Ідеологічним інструментом та складовою шовіністичної політики царської, імперської, більшовицької чи путінської Росії було переписування та фальшування історії народів, які перебували у сфері їх впливу, тим самим вони ніби ставили тамгу на ці землі як свої. «Росія докладає гігантських зусиль для творення історії – історії, яка частково суперечить, з одного боку, історії, складеній Заходом, а з другого – історії, яка підтримується зусиллями тих, кого колонізувала Росія»², зазначає Ева Томпсон, професорка-дослідниця славістичних студій університету Райс (США). Не погоджувалося покоління істориків, вихованих на державницькій традиції переписувати/писати нову історію, історію братніх народів, історію визволителів. Зацьковані в пресі, на розмаїтих партзборах, звинувачені в «буржуазному націоналізмі», вони ставали ізгоями. Та, пройшовши тортури психологічного тиску, зламані, фактично залишившись без засобів для існування, змушені були змиритися з радянською реальністю. «Як 75-літній старик я бажав би працювати та своєю працею прислужитися справі прогресу, якій розгорнувся в Радянському Союзі. Це було би найкраще закінчення мого трудолюбивого життя», – змушений був сказати ці слова О. Терлецький.

Таким чином, на підставі аналізу історичної спадщини Омеляна Антоновича Терлецького, вдалося виокремити та

¹ Дет.див.: Труба Р. Омелян Терлецький і боротьба радянського режиму з львівською історичною школою Михайла Грушевського. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2013. Вып. 22. С. 543–556.

² Томпсон Е. Трубадур імперії: Російська література і колоніалізм. Київ, 2006. С. 53.

окреслити основні аспекти багатовікової російсько-української конфронтації. Це протистояння глибоко закорінене в нашій минувшині, його витoki сягають XII ст. У XV ст. творець московської державності – великий князь Іван III (1462–1505) – заявив, що є нащадком засновника династії – Рюрика, а отже, це дає виключно йому повне право володіння українськими й білоруськими землями, що перебували в складі Великого князівства Литовського. Сьогодні тієї ж самої мети у Москві намагається досягти В. Путін, реанімуючи радянську імперію. У середині XVII ст. на авансцені європейської та національної історії з'явився гетьман Богдан Хмельницький, який на початку 1648 р., очоливши потужний викид національної енергії українців, зумів повернути Україні те, що розгубила стара українська еліта – князі й шляхта – власну державу. Поява нової держави з її ідентифікаційними символами на сході Речі Посполитої, перетворилася у впливовий суб'єкт міжнародних відносин. Складні геополітичні реалії змусили Б. Хмельницького укласти вимушений союз із Москвою, умови якого були грубо порушені царями. О. Терлецький наголошував на демократичному характері гетьманської монархії¹ і, водночас, на «деспотичному характері Московщини», на експансіоністській політиці Москви щодо України. Тому, об'єктивно республіканській демократичній устрії створеної Б. Хмельницьким Української держави не мав жодних перспектив для свого існування в складі монархічної Російської держави. Наступники Б. Хмельницького, опираючись російській експансії, намагалися зберегти державну суверенність України й шукали зовнішніх союзників. Українсько-шведський альянс 1708–1709 рр., ініційований гетьманом І. Мазепою мав на меті «видобутися з московського ярма» та зберегти самостійність. Його соратники започаткували першу українську політичну еміграцію антиросійського спрямування.

Запущений маховик офіційної російської політики в українському питанні було не зупинити. Розширивши території власної держави, завдяки підпорядкуванню яких вона врешті й перетворилася та розвивалася з 1721 р. як імперія, Росія розпочинає форсований наступ на українську автономію, що закінчується ліквідацією українських державних утворень.

В орбіту уявлень нової більшовицької імперії зовсім не вписувалося існування самостійної та соборної УНР. Тому більшовики доклали максимум зусиль для ліквідації паростків відновленої української державності у ХХ ст. і виконали програму-максимум зі знищення українців упродовж всього свого сімдесятирічного панування. Сьогодні криваву розправу над Україною та українцями, фактично фізичний геноцид, чинить фашистський рашинсько-путінський режим, підтримуваний «руським населенієм», яке інфіковане комплексом «великої і непобедимої расії і слепо веріг сваєму президенту і правительству», що Росія – правонаступниця Російської імперії – СРСР і що війна (спецоперація) по відношенню до України «священна». Тож ні в минулому, ні сьогодні Росія не може відчувати себе повноцінним державним утворенням, тому завжди прагнула і прагне або до привласнення і асиміляції, або до знищення иншого, не варварського, цивілізованого, вільного світу. Тож «тільки перемога України над Росією може забезпечити існування Української держави» і це найважливіше, що має відбутися сьогодні.